

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՌԻՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԻԷ. ՑԱՐԻ 1913

Տարեկան 15 ֆր. ոսկի — 6 դր.:
Վեցամսեայ՝ 8 ֆր. ոսկի — 3 դր.:
Մեկ թիւ կ'արժե 1-50 ֆր. — 70 կ.:

Թիի 11, ՆՈՅՆՄԵՐ

ՄԱՑԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ԴԻՈՆԵՍԻՈՍ ԱՐԻՍՊԱԳԱՑԻՈՅ ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ա.

Ք Ն Ն Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Դիոնեսիոս Արիսպագացւոյ անուան տակ շրջող աստուածաբանական գրութիւններէն¹ հարուստ թիւ մ'ունինք նախնեաց հայերէն թարգմանութեամբ, որոնք «Դիոնեսիոսի Աստուածաբանականը», ընդհանուր խորագրոյ տակ շատ յաճախ կը պատահին ամէն ձեռագրական հաւաքմանց մէջ. եւ այն կրկին թարգմանութեամբ՝ նախ թարգմանուած Ստեփանոս Սիւնեցւոյ եւ Դաւիթ Գենառի ձեռքը 713ին՝ յունարէնէ. եւ ապա Ստեփանոս Վ. լեհացւոյ ձեռքը 1662ին՝ լատինարէնէ²:

Այս ժողովածոյքէն դուրս է Դիոնեսիոսի «Դիքնակինսա-գրութիւնը», կամ «Պատմութիւնը», զոր նոյնպէս ունինք հայերէն թարգմանութեամբ Դիուաճքիս կարեւորագոյն բովանդակութիւնն է.

¹ Դիոնեսիոս Արիսպագացւոյ եւ իրեն վերագրեալ գրուածոց մասին հմմտ. O. Bardenhewer, Patrologie³, Freiburg 1910, S. 462—467. Հմմտ. եւ Հ. Մ. Աւգերեան, Լիակատար վարք եւ վկայութ. որոց. Հար. Ի. Վէնետ. 1913, էջ 189—190: Վերջին քննութեանց համաձայն Դիոնեսիոսն բոլոր գրութիւնք անուան անհա-րազատ են, յորինուած ընդ մէջ 482—512:

² Հայերէն թարգմանութեան մասին հմմտ. Մատենադարան նախնեաց թարգմ. էջ 391—391: Ստեփ. Սիւնեցւոյ թարգմանութիւնն ըստի որինակ մ'ունինք մեր Մատենադարանի մէջ. Թ. 819: Ստ. լեհացւոյ մասին հմմտ. մեր քննութիւնն Հանդ. Ամս. 1912. էջ 61 147:

Հեղինակը (Բաղբաք, Բաալեք, Արեգ քաղաք, Արեգական քաղաք յԱսորիս) ծագած քաղաքային ներքին խռովութիւն մը խաղաղօրէն համար Դիոնեսիոս հոն գացած ըլլալով ականատես կ'ըլլայ արեգական արտասովոր խաւարման մը, որուն կ'ընկերանան երկրաչարք եւ այլ արհաւիրք: Դորեւ հմուտ աստիղագիտութեան, կը փորձէ բնական պատճառով մը մեկնել զայն. մինչդեռ ամէն փորձերն ապարդիւն փնայած՝ վարանմանց մէջ կը գտնուէր, ի տեսեան կը ցուցուի իրեն բնութեան տատանման գերբնական պատճառն թէ Մարգացած աստուած մը մարդկան ձեռքը աշխարհի մը մէջ չարարուած եւ խաչի մահուամբ մեռած է: Զայս գրի կ'առնու Դիոնեսիոս եւ կը դառնայ Աթէնք: Տարիներ վերջը, ըստ հայ բնագրին 12 եւ ըստ այլոց 14 տարի, աւետարանական քարոզութեամբ Պաւղոս առաքեալ Աթէնք կու գայ: Լսելով իրմէ Դիոնեսիոս Բրիտոսի չարարածքները, կը համեմատէ զանոնք իւր տեսեան հետ եւ կը գտնէ լիով համահայն. կը հաւատայ, կը մկրտուի եւ Պաւղոսի ձեռքէն կը ձեռնադրուի եպիսկոպոս Աթէնքի:

Ինչպէս առհասարակ Դիոնեսիոսի ընծայուած միւս գրութիւնք, նոյնպէս այս կեղծ, անվաւերական է: Բայց առանց տարակուսի ասոր կեղծ հեղինակն ունեցած է իրեն թելադիր արիսպագեան գրութիւնք. այնպէս որ գրուածքս ոչինչ նորութիւն կը բովանդակէ Դիոնեսիոսի մասին: Ժանօթ էր այսպէս թէ Դիոնեսիոս Պաւղոսի աշակերտն է (Գործք Առաք. ԺԷ, 34) եւ Աթէնքի առաջին եպիսկոպոսն (Եւսեբ. Եկեղ. Պատմ. Գ. 4, 10), եւ թէ քրիստոնէական խորհուրդներու ծանօթութեան մէջ Պաւղոսէն առաջնորդուած է (Վասն աստուածային ան. Բ, 11, Գ, 2): Նոյնպէս Հեղինակը զէպէն կը յիշատակուի Սուտ-Դիոն. առ Պողիկարպոս թղթին մէջ¹:

P. Peeters, որ ենթարկած է գրութիւնս մանր քննութեան², յորինման ժամանակը կը դնէ Ը դարու վերջերը, գտնէ 804էն յառաջ, երբ ընդօրինակուած է ասորին խմբագրութեան օրինակներէն մին (Brit. Mus. add. 12151): Ը դարուն Մաքսիմոս խոստովանող († 662), որ Արիսպագացւոյն ընծայուած գրուածոց լուծմունքն ըրած է, զեռ անծանօթ է գրուածքիս: Եւ Peetersի փաստերն համոզեցուցին են հակառակ Kugenerի³, որ Ը—Ը դարու մէջտեղ կ'ուզէ զետեղել: Սկզբնագիրն Kugener ասորերէն կը համարի. իսկ Peeters յունարէն, թէեւ վերջին լեզուաւ զեռ օրինակ յայտնուած չէ: Յունարէն սկզբնագրի ի նպաստ կը վկայէ նաեւ հայերէն թարգմանութեան յիշատակարանը:

* * *

Ինքնակենսագրութիւնս ծանօթ է այսօր հետեւեալ խմբագրութիւններով.

1. Խալդաւ-ասորական Խալդայան-Նէշան, ուսկից ընդարձակ հատակոտոր մը հրատարակած է O. von Lemm, Eine dem Dionysius Areopagita zugeschriebene Schrift in koptischer Sprache, ի Bulletin de l'Académie imperiale des Sciences de St. Pétersb. 1900, p. 267—306: Խալդերէնս սրձակ թարգմանութիւն մ'է յունարէն բնագրէ մը:

¹ Թ. 819, Թ. 2. 103ա. Մատենագրանիս (= Migne, Patrol. gr. III, p. 1081), ուր կ'ըսուի. Ասա ցգա զինչ ասիցես յաղագս առ փրկական խաչին խաւարման, քանզի երկզրն յայն ժամանակի յԱրեգ քաղաքի զալով, միշտեա կայեաք ի միասին՝ հրաշափառաբար զլուսինն յարեգակն անկալ տեսանեալք. զի ոչ էր ճանապարհահեղութեան ժամանակ, եւ անքէն զնա յիններորդ ժամէն մինչ ցերեկոյն յարեգական անմիջալու իդն գերաբնապէս հասեալ...»

² Տես վարջ յիշուելիք յօդուածք:

2. Լյուբեքէի Խճագրութիւն, ուսից երեք ձեռագիր ծանօթ է: M.-A. Kugener, որ առաջին անգամ լոյս ընծայեց զայն՝ Une autobiographie syriaque de Denys l'ariopagite ի Թերթին Oriens Christianus, VII, S. 292—348, կը բաժնէ այս ձեռագիրներն երկու խմբի. առաջնոյն ներկայացուցին է British Museum add. 12151, եւ երկրորդին Brit. Mus. add. 14645 եւ Bibl. Nationale de Paris, syriaque 235: Տարբերութիւնք սակայն աւելի արտաքին են. առաջինը քիչ մը համառօտաւած է: Նախնականին մօտ կը թուի աւելի երկրորդը, որ նաեւ հայերէնին շատ մերձաւոր է. տեղ տեղ արտերէնին ալ:

3. Լյուբեքէի Խճագրութիւն: Բնագիրն հրատարակած է P. Peeters արաբերէն al Machriq թերթին մէջ (Քէյրութ, t. 12, 1909, p. 118—127) եւ Թարգմանութիւնն առած ընդարձակ քննութեամբ՝ Anal. Bollandiana XXIX (1909), p. 317—322, La vision de Denys l'Aréopagite à Héliopolis. Ինչպէս կ'երեւայ բնագիրն քաղուածք մըն է լոյի, յունարէնէ թարգմանուած օրինակէ մը: Կը յիշուի (տե՛ս անդ, p. 306) ուրիշ ձեռագիր մ'ալ Պարիսի Ազգ. Մատենադարանի արաբերէն ձեռագրաց մէջ (Թ. 212, թղ. 122—134), որ նոյն խմբին կը պատկանի (An. Boll. 21, p. 5):

4. Վլյուբեքէի Խճագրութիւն: Գոյութիւնն առ այժմ ծանօթ է միակ օրինակէ մը, որ կը գտնուի Ալեքսի Իվլիքիոս վանքի մատենադարանին մէջ, Թ. 51, թղ. 51—57: Ըստ ցուցակագրութեան Ն. Մառի (H. Марр, Агиографические материалы по грузинским рукописям Мивра. I. С.-Петербург 1900, էջ 50): Տես վարը:

5. Լյուբեքէի Խճագրութիւն: Ասոր վրայ պիտի խօսինք հոս մանրամասնութեամբ: Շատ օրինակներ ծանօթ են հայերէն խմբագրութիւնէն: Մեր Մատենադարանի մէջ ունինք երկու օրինակ, Թ. 47, թղ. 218—223ա եւ Թ. 748, թղ. 101—106բ: Վենետիկի Մատենադարանն 1818ին ունէր արդէն երկու օրինակ, որոնցմէ կ'օգտուի Հ. Մ. Աւգերեան. Կան անշուշտ նորագոյններ ալ. կը յիշատակուին օրինակներ նաեւ Էջմիածնի մատենադարանին մէջ, զ. օր. Կարինեան Յուլ. Թ. 55: Ապահովապէս այս գրութիւնն է նաեւ Պարիսի ազգ. Մատ. հայերէն Ձեռ. Թ. 118, թղ. 24, „Martyre de saint Denys l'Aréopagite եւ Թղ. 25. Autre histoire de saint Denys. Ասոնց մասին մանրամասնութիւններ կը պակսին մեզի: Ստորեւ մեր երկու ձեռագրաց բաղդատութեամբ կը հրատարակինք հայերէն բնագիրը: Թ. 748 Ճառքնորդը, որ ծագած է Մշոյ Առաքելոյն Թաղէի վանուց անուանի „Մեծ Ճառքնորդին“, 1771ին: Այս օրինակը շատ մերձաւոր է Վենետիկի կրկին Ճառքնորդներու ընծայած բնագրին, որպիսի ներել է հետեւեցին Հ. Աւգերեանի¹ եւ Հայկազնեան Բազմաբի յառաջ բերած հատուածներէն. մինչդեռ մեր Թ. 47 Պատճառաց Գրքի մէջ ամբողջն արդէն քաղուածքի նկարագիր ստացած է: Գրիգոր որդի Արասայ աշխատած է միշտ համառօտել բնագիրն՝ յապաւմամբ երկարաբանութեանց:

Վենետիկի օրինակներն՝ Ճառքնորդի Թ. էջ 247—53 (Թ. 17 յամէ ՈՂԳ = 1224⁴) եւ Ճառքնորդի Ծ, էջ 439—452 (Թ. 1553 յամէ 1215⁵) ունին մեր օրինակներու

¹ Ձեռագրի մասին տե՛ս իմ Տիմօթէոս Կուզ հայ մատենագրութեան մէջ. Վլեննա 1909, էջ 51:

² Լիակատար վարը եւ Վկայ. Սրբոց. Է. 141—151 եւ ծան.:

³ Գրիգ. Պատճառացի հեղինակի, յօրինման ժամանակի եւ եղանակի մասին հմտ. իմ քննութիւնս, Հանգէս. Վան. 1907, էջ 132—135, 228—235:

⁴ Թանգարան հայկ. հիւսիս Եւրոպայի. Գ. էջ Է—Ը:

⁵ Առ. այս տե՛ս անդ. Բ. էջ ԺԳ:

վրայ կարեւոր առաւելութիւն, այնու որ աւանդած են զրուածքիս վերջը թարգմանչին յիշատակարանը:

Այս յիշատակարանը պէսպէս խմբագրութեամբ պահուած է Ա եւ Ծ ծառընտիրներու մէջ¹:

Ա. Ծառընտիր՝

“Այս պատմութիւն սրբոյն Դիոնեսիոսի ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ էր թարգմանեալ ի յունականն ի վիսիականն. իսկ ի մերս թարգմանեաց Յովնանէս բժիշկ, իշկ (sic). ՅՈԹ թուականիս Հայոց ի փառս Բրիտտոսի Աստուծոյ մերոյ,”

Ծ. Ծառընտիր՝

“Այս պատմութիւն Դիոնեսիոսի սրբոյն՝ ի քաղաքս Երուսաղէմ թարգմանեալ երիցու յունական. իսկ ի մերս թարգմանեաց Յովհաննէս բժիշկ. ԵԹԸ թուաբերութեանս Հայոց. ի պատիւ եւ ի փառս Բրիտտոսի Աստուծոյ,”

Անհամաձայն են իրարու ծառընտիրներուս աւանդած յիշատակարանները, թէ թարգմանութեան ժամանակի եւ թէ թարգմանութեան նախաբնագրի նկատմամբ:

Ժամանակը մին ՅՈԹ եւ միւսն ԵԹԸ կը նշանակեն. ինչպէս հասնալ զայս եւ ապա ինչպէս միարանել: Առհասարակ կարդացուած եւ հասկըցուած է 880 եւ 869 թուականն Բրիտտոսի: Բայց կարելի է կարդալ նաեւ “է ասաներորդ իններորդ Թ—ս—հանն . . .”, եւ զարձեալ “յիննէ—ասաներորդ Թ—ս—հանն . . .”, որով կը ստացուի 569 կամ 580 թուականն՝ հաշուելով 551էն. կամ լաւս եւս 1113 (1084+29) եւ 1102 (1084+18) հաշուելով Սարկաւագեան ջըմանէն: Այս խնդրոյն լուծում վերջնականապէս կրնար տրուիլ եթէ ծանօթ ըլլար մեզի այլուստ Յովհաննէս բժիշկի անձնաւորութիւնն եւ ժամանակը²:

Ի՞նչ բնագրէ թարգմանած է Յովհաննէս: Յիշատակարանին “վիսիական”, լեզուն անծանօթ է մեզի: Այս նկատմամբ պէսպէս մեկնութիւններ տրուած են:

Peeters կուգէ տեսնել անոր մէջ “վրացական”ի սխալագրութիւնը (p. 306) ընթորինակորդ մը կողմանէ. եւ կը յաւելու թէ առ այս բնագիրն չի յարուցանէր որեւէ իցէ դժուարութիւն. եւ կարելի է ըստ այսմ՝ ենթադրել վրացերէնէ թարգմանուած: Իր այս ենթադրութիւնն ապա (Anal. Boll. XXI, 1912, p. 5—10, La Version géorgienne de l'autobiographie de Denys l'Aréopagite) վրացերէն թարգմանութեան մը յայտնութեամբ տեսաւ արդէն հաւանական (մասնաւորապէս p. 8—9): Վրացերէն թարգմանութեան թէ խորագիրն եւ թէ սկզբնաւորութիւնը կը համապատասխանէին հայերէնին³: “Այս համեմատութիւնը կը ստեղծէ ուրեմն, կը զրէ Peeters, հաւանականութիւն մը ի նպաստ մեր սրբագրութեան, բայց հաւանականութիւն մը,

¹ Թաւալ բերուած Հ. Մ. Աւգերեանէ, Լիակատար վարդ եւ վի. որոց, Է. էջ 171: Դոյնն նաեւ Մատենադարան, էջ 382:

² Չամբ. Բ. 689. Ի վերջ կոյս իս դարու խօսելով ժամանակակից գրագէտներու վրայ, կը գրէ. “Էր ի նոյն աւուրս եւ. Յովհաննէս ոմն բժիշկ՝ այր իմաստուն եւ տեղեակ բողոք՝ լեզուաց. եւ սա եւս թարգմանեաց զպէսպէս պատմութիւնս որոց. ընդ որս եւ զպատմութիւն վարուց որոյն Դիոնեսիոսի արխապագայ, որդէս դին ի հին ծառընտիրս: Բայց հոս Չամբեան միակ աղբիւր մ'ունեցած ըլլալու է, եւ այն մեզի ծանօթ Յիշատակարանը: Հմմտ. եւ վարը, էջ 649: Ծան. 1, Դորոյրի տողերը:

³ Վրացերէնի խորագիրն եւ սկզբնաւորութիւնն է. Վարդ որոյն Դիոնեսիոսի եպիսկոպոսի, որ էր որդի Սեդրատայ գլխաւորին Աթենացոց, որ կոչի իմաստասիրաց քաղաք: Պատմեաց մեջ յաղագս անմին իւրոյ երաւելին Դիոնեսիոսն եւ ասէ. Ես, եղբորք իմ, իմաստութեան սիրողք, Դիոնեսիոսն որդի Սեդրատայ գլխաւորին եւ փառաւոր . . . :

որուն վրայ յանդուգն պիտի ըլլայ յենուլ, առանց վերապահութեան: Վերջնականապէս միոյն կամ միւսին ի կողմն կարծիք յայտնելէ յառաջ պէտք է ունենալ Հայերէնին եւ վրացերէնին ամբողջական բնագիրները» (ք. 9): Հայերէնն այժմ հրապարակի վրայ կը դրուի արդէն:

Peetersի կարծեաց ի նպաստ նայեցաւ նոյն «վիսիական», բառին նաեւ Հ. Ա. Վարդանեան («Վիսիական», Բաւր էս «Երէցոս յոնական», աստ-Ռիշուր Ղիշուհիոս արեւոյա- փայտայ Ինտնակնեափրաւիտան մէջ. Հանդ. Ամս. 1912, էջ 281—285). որուն համա- ձայն ուղղագրելու եւ կարդալու է վիսիական¹ (= վրացական): Ծ. Ճառքերի Յիշատա- կարանին «Երէցոս յոնական», խօսքին քով Peeters վայրկեան մը կանգ առնելով կը խորհի, թէ չի կրնար սակէ մեկնել վիսիականը, իբր «իւրիցու», = κληρος, եւ սակէ = «վիճակ» վիսակ» վիսիական», եւ ամբողջ Յիշատակարանին միտքն ըլլայ թէ յոյն քահանայ մը յունարէնի ջըջած ըլլայ ինքնակենսագրութիւնն (ասորերէնէն եւ կամ ուրիշ լեզուն մը) եւ անկէ Հայերէնն թարգմանուած: Բայց այսու շատ ձգձուկան կ'ըլ- լայ յիշատակարանս, եւ արդէն ինքն Peeters շատ ալ չ'ուզեր պնդել ասոր վրայ (ք. 306): Հ. Վարդանեան անելի յարմարութեամբ «իւրիցու», կ'առաջարկէ կարդալ «ի լեզու» (անդ, էջ 285):

Թէ «վրացական», եւ թէ «վիսիական», ուղղագրութիւնը Հայ ականջին անուր կը հնչեն. եւ ամէն ընթերցող պիտի տեսնէ հոն անհասանկանութիւն:

Ռուսահայ բարբառին մէջ այժմ ընդունուած «կապուական», ձեւն չի կրնար մտա- ծուիլ թէ թ դարուն Հայ մը գործածէր: Ծւս առաւել յունաձեւ «վիսիականը», Հ. Վարդանեան ի հաստատութիւն ի մէջ կը բերէ այլ եւ այլ կոչումներ Մ. Խոր. Աշխարհագրութենէն եւ Պատմութենէն, Ասորիկէն, Ուխտանէսէն եւն. բայց այն տեղիք, ամէնն ալ, արուեստակեայ են. եւ չեն կրնար ազգային ընդունուած ձեւ նկատուիլ: Զ. օր. Խոր. Աշխարհագրութեան «Վիսիական, այսինքն է Վիշի», (էջ 605) եւ նմանիք կ'ենթարկեն յունարէն Պողոմեան նախարարին ՝ Թորիս, Երիս, որոնք անմի- ջապէս Հայ ընթերցողին համար կը մեկնուին «Վիք», ընդունուած ձեւով: Դսկ Խոր. Պատմ. «Վերիւսցուց աշխարհ», (Բ. ը, 78, Ժա, 84) կ'անկարկէ Կալիսթիսեան արդ- բիւր մը, եւ արդէն Խորենացին այլուր գիտէ միշտ «Վիք», վրական, վրացերէն, վրաց ազգ, անուանել մեր զրացի Ժողովուրդն ու լեզուն: Խորենացու յիշեալ տեղւոյ վրայ յեցած են նաեւ Ուխտանէսի եւ ուրիշներու կոչումներ:

Բացի այս արտաքին անհամաձայնութենէն, նաեւ ներքին ապացոյցք ընդդէմ կ'ե- րեւան վրացերէն բնագիր մ'ընդունելու: Հայերէնին մտադիր ընթերցումը զգալ կու տայ հոն օտար՝ սեմական լեզուի հետքեր, ասորերէնի կամ մանաւանդ արաբերէնի. բայց ոչ վրացերէնի: Ի հարկէ ինչի համար յանդգնութիւն պիտի ըլլար վերջին կէտիս վրայ վճռական խօսիլ, քանի որ անհիմու եմ վրացերէն լեզուն յատկութեանց. բայց փոր- ձառութիւնը, զոր վրացերէնէ թարգմանուած Ջուանչերի պատմութեան ընթերցմամբ կը ստանամ, քիչ շատ համարձակութիւն կու տայ այսպէս դատելու:

¹ Երայր Բիւզանդացի առ Հ. Ղ. Վ. Եփեսոս, 27 Հոկտ. 1888, գրութեան մէջ Յիշատակարանին այս տեղին կը կարդայ վիսիական. «Ունիւնք Եփեսոսէն բոլիկ մի յիս դարու. զոր յիշէ եւ Հայ. Հիւ Դպրոս-Ռիշու յիւր 618, որ յամին 880 Պատմութիւն վրաց սրբոյն Դիոնիսիոսի Միողապաղու թարգմանած է ի Հայերէն, ոչ ի յունէն. այլ է վիսիականէն (եթէ չեմ սխալիր «վրացերէն լեզու» ըսել կ'ազն) փոխարկելոյ ի յունէն: Եցոյժ հաստատան է որ գրած ըլլայ նաեւ զԲժշկութենէն, բայց են յիմ՝ որոշումի հետազոտութիւնս ի Չեռագիրո՛ւ հանգիստից չեմ որոս հառաւածոց» (Տես եւ Չամբան Հ. Բ. երես 689: Չգիտեմ թէ մ է Եփեսոս զոր կը յիշէ Մի. Հերացի յերես 481) Եւ ի ծան. «Հայկ. Հիւ Դպրոսութիւնն կը գրէ ի վիսիական (?)» են յիմ՝ Բաղաւաթոյ որչ որչ գրած եմ՝ Ի վիսիական», եւ վրացի լեզու հակադրած եմ: Ուստի է վիսիական չգիտեմ»:

Հայերէն եւ Վրացերէն բնագիրներու նկատուած համաձայնութիւնը կարելի է մեկնել ուրիշ շատ աւելի հաւանական ճանապարհով: Դիւերոն վանքի վրացերէն այն ձեւագիրն, ուր կայ Դիոնեսիոսի վարքը, կը պարունակէ բազմաթիւ վկայաբանական հատուածներ Հայերէնէ թարգմանութեամբ. զ. օր. Վարդանանց, Լորտեանց, Սոսիսեանց, Դեբեդի, Ս. Էդուարդայ, Յիզդիմանայ, Լեւոնյանի վարդեր (Թղ. 231—259, 354 և այլն, հմմտ. Մառի վերոյիշեալ գիրքը¹), ուստի եղած է Հայերէնագէտ մը, որ օգտուած է Հայկական գրականութենէն: Եղն այդ հեղինակն շատ դիւրաւ կրնար թարգմանած ըլլալ նաեւ Դիոնեսիոսի վարքը՝ Հայերէնէն: Ասկէ մեկնելու է տեսնուած նոյնութիւնը:

Եւ արդէն շատ զուգարէպ պատահականութեան տալու էր այն թէ եղած է Հայ բժիշկ գրագէտ մը՝ հոնոր լեւոնյանի, որ երթալով Նրուսաղէմ պատահած է յունարէնէ վրացերէն թարգմանուած Դիոնեսիոսի վարքին եւ ձեռնարկած է զայն Հայերէնի վերածել...: Ընդհակառակն առանց չափազանցութեան կարելի է մտածել թէ Յովհաննէս անուն Հայ բժիշկ մը կրնար գիտնալ ասորէնէն, բայց մանաւանդ պէտք էր գիտնալ աբաբեդէն: Վերջինս արեւելեան բժիշկներէն անհրաժեշտ պահանջուած լեզու էր: Այս բժիշկը թէ իւր արուեստն կատարելագործելու եւ թէ ուխտազնացութեան համար կրնար արաբական Ասորիք-Պաղեստին ճանապարհորդել եւ հանդիպիլ Նրուսաղէմ. եւ հոն իրեւ գրասէր մը՝ ձեռք առած ըլլալ վարքիս արաբերէն կամ ասորերէն բնագիր մը եւ փորձուած Հայերէնի վերածել եւ իրեւ դոյնն յիշատակ մը իւր ճանապարհորդութենէն ի միասին ի Հայս բերել, որմէ յետոյ Վրացիք ալ օգտուած են.

Այս համոզմամբ կը փորձենք մենք մեկնել կրկին յիշատակարանները: Նրկու յիշատակարանք իրարմէ կը շեղեն մասնաւորապէս այս կտորի մէջ.

Ա. Ծ. Խարգմանեալ է յառաջանէն ի վերջինս.

Ե. Ծ. Խարգմանեալ է ինքնուրուր յառաջանէն:

Ուսկից կ'երեւայ թէ հնազոյն բնագիրն այս տեղ դժուարութեանի եղած է, որուն հետեւութեամբ ընդօրինակողք չեն յաջողած ճշգրիտ ընթերցուած մը գուրս կորզել: Ես երկուքն հաշտեցնելու համար՝ իրարու յօդելով կը կարդամ.

Խարգմանեալ է յառաջանէն ի վերջինս աբաբեան (կամ ասորական): Համեմատեալ առ այս Թ—Ժ դարուց միջին մեարդեան երկաթագիր գրութիւնը.

Ա. Ծ. ԹԵՐԳՄԱՆԵԱԼ | | | | |
Ի ԻՐԻՅՈՒ ՅՈՒՆԵԱԿԱՆ

Ե. Ծ. ԹԵՐԳՄԱՆԵԱԼ Ի ՅՈՒՆԵԱԿԱՆ
Ի | | | | | ՎԵՐԵԱԿԱՆ
= ԹԵՐԳՄԱՆԵԱԼ Ի ՅՈՒՆԵԱԿԱՆ
Ի ԼԵՉՈՒ ԵՐԵԱԿԱՆ
ԵՍՈՐԵԱԿԱՆ

Ըստ այսմ հաւանական ընդունելով աբաբեան (կամ ասորական) թարգմանութիւն մը իրեւ բնագիր, տեսնեք այժմ թէ ինչ կուան կ'ընծայէ առ այս Հայերէն թարգմանութիւնն եւ որուն աւելի կը միտի:

¹ Հրտ. Ե. Ե. Թարգմանութեամբ խախտելով, Մոսկուա 1910:

Համեմատութեան ժամանակ նկատի կ'առնուիք պարբերէի համար P. Peetersի հրատարակութիւնն al-Machriqի մէջ եւ սնոր լատ. թարգմանութիւնն քննութեամբ (Anal. Boll. տես վերը): Մնչպէս վերագոյն ակնարկեցինք արդէն Պետերսի բնագիրն՝ *Բէյրութի Ս.* Թղթէի Համալսարանին ձեռագիրը, շատ համառօտեալ խմբագրութիւն մը կ'ընծայէ. ասկէ զրեթէ քիչ տարբերութիւն ունի Պարիսի Ազգ. Մատ. արար. Թ. 147, Թղ. 146—161 (հմտ. Anal. Boll. XXXI, p. 5, n.): Հետաքրքրական էր ունենալ նոյն Մատենագրանի Թ. 212, Թղ. 129—135 օրինակն, որ կ'ըսուի թէ ասորերէնի շատ հետեւող բնագիր մը կը բովանդակէ (անդ): Թերեւս այս աւելի համաձայնէր հայերէնին, որ արդէն կը համընթանայ տեղ տեղ արաբերէնին:

Իսկ ասորերէնի համար կ'առնուիք Kugenerի հրատարակութիւնն՝ երեք ձեռագիրներն ալ ի միասին:

Երնդհանուր առեալ հայերէնն շատ աւելի մօտ է Արաբերէնին քան Ասորերէնին, թէեւ արաբերէնը ներկայանալով համառօտեալ խմբագրութիւն մը, շատ զոյգն տեղեր ուղղակի՝ բառական նմանութիւններ ցոյց կու տայ: Սակայն այդ ցանցառ տեղեր ալ բառական են: Այսպիսի նկատեալ տեղեր են.

§ Գ, 1 “Ծուռն զիս ի Դիոկրատէս, A եւ Ագբր., իսկ B “Դիոկրատէս ի զիսաւորն իմաստասիրացն, = ար. Me igitur tradiderunt Democrati philosophorum principi, ուր ասորին է՝ les prêtres me confièrent à Diocratès, le philosophe et le chef des sages (L), à D. le sage philosophe (MP), հոս ուշադրութեան արժանի է բաց ի “զլիսաւոր իմաստասիրացը, որ լատ. առ. բառ. արաբերէնին հետ համաձայն է, այլ եւ B ձեռագրին Գլխաւորէն զոր արաբերէնն ալ ունի: Ըս չգիտեմ, ինչպէս մեկնել այս կէտը. կրնայ B իմրագրիւն՝ Գրիգոր Արասու որդի ուրիշ աղբիւրի աղբեցութեամբ փոփոխած ըլլալ: § Գ, 5 “զըջուսն փրկաքին, = ար. دورات الله, conversiones sphaerae (p. 318), Գլխաւորէն Գլխաւորէն բառ առ բառ տուած է հայը, մինչ ասորեայն քով կը պահի: Պէտք է միտ դնել որ քիչ առ քիչ ուղղակի արաբերէն բնագիր կ'ենթադրէ, ուր յոյն է Գլխաւորէն Գլխաւորէն: § Գ, 6 զկարգաւորութիւն հայկին = ար. ٱلترتيب Caniculae ordinationem, ասորին չունի. հայի հոս ٱلترتيب = “արշալոյս, շնիկ աստղ, իմաստով առնուած է. “զլաւաւորարարացն հորմոյ, = ար. ٱلصومعة ventorum mutationem (?) ուստի ասիւն, hæte, précipitation (Zenker, p. 623) շատ յարմարութեամբ հայացուած է. Հայկ. Բառ. ներս չէ առած այս բառը: § Ը, 1 “Ծուռ դնել սիլին ոսկի, (Ագ. սելին ոսկի) = sedi in solio aureo. ես չգիտեմ հոս արաբերէն ընդարձակ բնագիրն ինչ ունի. բայց վստահ եմ որ ասորեայն համաձայն պահած պիտի ըլլայ սկզբնական բնագիրն Խոյն Ժոն le trône d'or (p. 302 եւ 325) = յուն. 𐀓𐀆𐀗𐀆𐀓, այժմեան արաբ. համառօտեալն ունի սովորական ٱلعرش = արթոն: § Ը, 3 “Կեռ քահանայիցն, ոչ իշխանացն հրամայեցի նստիլ, = ար. neque eorum quemquam sedere iussi (p. 319), ուր ասորին շատ լայնած է:

Թէ արաբերէնի եւ թէ ասորերէնի, վերջապէս սեմականի միջնորդութեամբ կրնայ մեկնուիլ հայոյն ի հանդէս բերած հետեւեալ անունները. Ասիդիոս (B), Ասիպոս (A) = ար. աս. ٱسكندر Asklepios ասկէ ٱسكندر? Asklipos; Սարփոն (B), Սարփոն = աս. ար. ٱسارپ Serapis (p. 300), բայց նաեւ ٱسارپ Serapion, Sarpion ըստ M օրինակին, ուր նաեւ ար. ունի Sarapion, զոր հայն զիւրաւ պիտի կարգար “Սարփ(ի)ն, Սարփոն, զարձեւ Բաղբաք (A) Բաղբաք (B) = աս. ար. ٱبالب, Baalbek, բայց կրնայ կարդացուիլ նաեւ Բաղբաք, լատ. եւս Բաղբաք չի պատճառու:

Այսպէս կան մէջ տեղ ոչ խոտելի ապացոյցներ, որոնք կը ձգեն զհայը դէպ ի արարեբէն ընագիր մը: Բայց եթէ ասորեբէն ընագրի մ'ալ մագլցել ու գնեք, չեն պակար բռնկուիներ: Եւ ընթերցողներուս պիտի թողում այս մասին ծանրութեան մէտն համեմատել: Առաջին հատուածին մէջ գրեթէ բառ առ բառ կը համեմայնի հայերէնս ասորեոյն ԲՄ օրինակաց հետ փոփոխակի. բառական թարգմանութեամբ կը ղենծ հոս սկիզբէն մաս մը՝ փակագծի մէջ նշանակելով քանի մը դիտողութիւններ.

«Ահաւասիկ պատմութիւնն որ զինի (զայ) սորոյն Դիոնեսիոսի (Διονυσίου), որմէ հայ. Դիոնեսիոս), որ էր ի գատաւորաց Արիոս Պագոսի, եպիսկոպոս Աթենացեաց քաղաքին: Եւ, ով [եղաբք Մ], սիրողք (բարեկամք) իմաստութեան, (Հայոյն իմաստասիրութեան սիրող, եղակի ձեւով, էս տէրայիին յատկացուած է, մինչ ասորին առ, յոգնակի ձեւով է, իբրեւ ստորագել եփալի, այս տարբերութիւնն դիւրաւ կրնայ մեկնուիլ, եթէ ընդունինք թէ ընագրին մէջ բառն առանց կիտաղրութեան էր, ուրեմն եռալ՝ առ, սիրողս իմաստութեան. այս երեւոյթը կրնայ նաեւ արարեբէնով մեկնուիլ, այժմեան օրինակին մէջ համեմատուած է սկիզբը) յորովայն մօր իմոյ նուիրեցայ՝ զի եղէց զոհ իշխանին (աս. եւ ար. կը գործածեն միշտ յուն. ἱερῶν) դիւաց: Իբրեւ եղէ որդի եօթն ամաց, մատուցին զիս ծնողքն իմ ի տաճարն յայն (οἱ ἱεῖς), զոր անուանեն զայն հեթանոսք տէր (գլուխ) աստուածոց: Եւ իբրեւ տեսին քահանայք (աս. կը գործածեն հոս «քուրմա», = քուրմ) կուցն զի փայլեմ ես վայելուչ տեսանելով (= իբրեւ տեսին զվայելութիւն գեղոյ իմոյ), ողորմեցան ի վերայ իմ՝ զոհել ի վերայ բազնի...»

§ Ա, 7 Առ. 11 (p. 312) «ողորմեցան ի վերայ իմ, գթացին յիս», հայն բառական պահած է «ողորմեցան ինձ», Kugener կը թարգմանէ s'abstinent de m'immoler. «եւ մատեան համոզել զծնողսն իմ՝ թողուլ զիս ի կեանս եւ պաշտեցից զաստուածս... զի եղէց պաշտօնեայ նոցա, առաւել քան եթէ նոցա զոհ եղէք», եւ այլն: Այս հատուածին մէջ հայուն «եւ զտղայութիւն անձին իմոյ», նոյնպէս «որպէս զի մի մեռցի մանուկս այս, այլ եղեցի սա կենդանի», սեմական գոյն ունի, թէեւ ասորի օրինակք առ այս ի նպաստ չեն վկայեր:

Եւ զորք § Ա, 14 հատուածէն պիտի յիշեմ միայն հայ ընագրին՝ «իսկ քահանայքն այնք յոյժ վաղվազակի կամէին զուսումն իմ եւ զքնքշանս վասն ծնողաց իմոց եւ պատուականութեան եւ մեծութեան», ասոր հանդէպ ասորին կը կարդայ. «Եւ քանզի հայրն իմ էր հրամանատար եւ զիսաւոր ամենայն աթենացեաց... ունէին զհայրն իմ ի մեծի պատուի. եւ քահանայքն առին զիս (առ իւրեանս) մեծաւ [պատուով եւ Լ] քաղցրութեամբ» (քնքշանօք): Արդեօք այս տեղ ասորեոյն εὖ «պատիւ», կարգացուած է 11, 10 «կրթութիւն», յապարհականութիւնը հայերէնի հանգէպ շատ երկարաբան է, եւ կը ջուլջունէ յայտնապէս երկրորդէ մ'ընդլայնուած ըլլալ. բայց պահած է տեղիս տեղիս յունարէն նախարնագրին զգալի հետքերը՝ իւր փոխառեալ բառերով մէջ. իբրեւ օրինակ կրնայ ծառայել հետեւեալ հատուածը, որուն համեմատութիւնը հայերէնի հետ՝ վերջնոյս մերձաւորութիւնը յունարէնին կարկառուն կը ցոյցանէ: § ԺԳ, 12 «իսկ նա աստուածազգեացն եւ անօթն ընտրութեան՝ Հոգւոյն սրբոյ բնակարանն, սկսաւ աւետարանել... = իսպտերնը՝ էջ 280 «իսկ նա աստուածազգեացն (θεόφορος) Պաւլոս, ընտրեալ, արքայնական եւ հոգեւոր (πνευματικός) անօթն (σθεύος), առաքեալն, կոչեցեալն ի Բրիտանոէ Թիուսէ՝ ի հիմանէն եւ ի յարկէն եկեղեցւոյ, սկսաւ (ἔρχεσθαι) ջատագով մտանել (ἀπολογίζεσθαι) զայնմանէ, զոր աւետարանեալ էր...»

Այսպիսի նման հատուածներ կան նաեւ այլուր, որոնց մասին խօսել նպատակազուրկ է հոս մեզի համար:

Աւելի յառաջ տանիլ չենք ուզեր համեմատութիւնը:

Մեր կազմած համազումն է թէ ինչ որպէս լեզուն խառնուրդն ունի էլեւէն լեզուն լեզուն հարաւորութիւն է իրար հետ: Եւ ինչ որպէս լեզուն լեզուն հարաւորութիւն է իրար հետ: Եւ ինչ որպէս լեզուն լեզուն հարաւորութիւն է իրար հետ: Եւ ինչ որպէս լեզուն լեզուն հարաւորութիւն է իրար հետ:

* * *

Արիստոտելի այս գրութիւնն ալ՝ Աստուածաբանականներու կից հաւասարապէս վաւերական ընդունուած եւ գործածուած է մեր նախնեացմէ:

Այսպիսի յիշատակութիւններէ առաջինն կրնայ համարուիլ Սաչիկ Կաթողիկոսի († 992) առ մետրապոլիտան Սեբաստիոյ թղթին (առ Ասողկան) մէջ տեղին, եթէ ստուգելու գրուածքիս ակնարկութիւնն ըլլայ Սաչիկ Դիոնեսիոսի առ Գայոս թղթին կոչում մընելով կը գրէ. «Սէ Դիոնեսիոս Պօղոսի աշակերտն, որ եւ Փրկչին տեսլանս արժանաւոր եղաւ՝ գրէ եւն (Ասողիկ, էջ 218):

ԺԲ դարէն վերջը, երբ արդէն մտած էր Հայաստան-առաքինութիւն մէջ, շատ յաճախ կը պատահէր Քրուածքէս հատուածներու. այսպէս Գրիգոր որդի Արասայ ԺԳ դարու սկիզբը Պօլեք Պատմաւորացի մէջ խօսելով Դիոնեսիոսի մասին կը գրէ Թ. 47, Թղ. 218բ.

«Եւ մինչ յանհաւատութեան էր, հմուտ էր ամենայն արտաքին ուսմանն եւ աստեղագիտութեան, որ եւ արուեստն զիտաց զոր շարժարանաց տեսան մեզոյ ի շարժմանն եւ ի խաւարմանն արեւի գտնան: Եւ այսպէս յետոյ հաւատաց ի Քրիստոս եւ եղև կատարեալ ամենայնի. հրով նահապետեալ ի յետնեացողն պարկեցաւ ի Քրիստոս: Եւ այսորիկ պատմեցաւք եւ վասն մանկութեան նորա, եւ թէ զեւրոպոսի տեսլանս արժանացաւ: Եւ ի մէջ կը բերուի մարդը, տես վարք B օրինակ):

Սոյնպիսի քաղուածներու կը պատահէր նաեւ Հայաստան-առաքինութիւն մէջ. այսպէս Տէր Նորայէրեան Հայոց-առաքինութիւն մէջ (Թ. 7, Թղ. 101ա—բ).

Սոյս երանելի մինչեւ յանհաւատութեան էր, հմուտ էր աստեղագիտութեան եւ յաւուր խաւարմանն արեւի գտնան: Եւ ինչ որպէս լեզուն լեզուն հարաւորութիւն է իրար հետ: Եւ ինչ որպէս լեզուն լեզուն հարաւորութիւն է իրար հետ: Եւ ինչ որպէս լեզուն լեզուն հարաւորութիւն է իրար հետ: Եւ ինչ որպէս լեզուն լեզուն հարաւորութիւն է իրար հետ:

Սոյնպէս Սաչիկից Գայոսմետրոսի մէջ Թ. 10, Թղ. 71ա.

Հռոմի ԻԲ. եւ Հռոմեոսի ա. եւ չորին ա.

Եւ է այսուր յիշատակ բժան վարդապետաց որոց առաջին եւ գլուխ ուսման Դիոնեսիոս Արիստոտելի:

Սուրբ Դիոնեսիոս ի ծնուածքն իւրոց նշխարեալ եղև յԱթէնս ի զՏէր կուսն: Եւ տեսեալ քրմապետին զգեղեցութիւն գիմնաց տղային եւ զհամեստութիւն շարժմանն, զուշիմ խել մտաց, եւ զուսմանն քրմային, եւ ասաց թողու, զի կենդանի մնացեալ սպասուորեաց էդին պաշտամամբ: Եւ առեալ ուսուցին նմա զամենայն հանձարս իմաստիցն աթենացոց: Եւ յոյժ հմացեալ նստաւ յաթենոս Արիստոտելի, վարդապետական ճիւղութեամբ. եւ եղև գլուխ եւ առաջնորդ ամենայն աթենացոց: Սա յաւուր խաւարմանն արեւի գտնան եւ զուսմանն եւ զշարժմանն երկրի եւ երկնային իմաստարարական եւ տուարարական արուեստին, եւ ետես զի այն ոչ էր բնական շարժումն երկրի, եւ ոչ սովորական խաւարումն արեւի գտնան: Եւ ասաց թէ ասուած է անձնաշարժ ի շարժարան խաւար: Եւ գրեաց զայս բան ի վերայ բաշխի միոյ: Եւ ի քարոզելն Պաղոսի առաքելոյն զՔրիստոս ի յԱթէնս, զիւրեաւ հաւատաց Դիոնեսիոս: Եւ եղև ջանադուր հաւատաց քրիստոսի, վարդապետ ուղղափառութեան, եւ քարոզ ճշմարտութեան:

Ի սմանէ աւանդեցաւ զաստուծութիւն սուրբ եկեղեցւոյ ի ձեռնադրութեան քահանայութեան, ըստ համեմատութեան երկնայնոցն, զոր ուսում ինքն ի Պօղոսէ: Եւ գրով աւանդեաց հաւատացեալն ի

Քրիստոս: Սա եպիսկոպոս լեալ է Պողոսէ եւ ընդ նմին շրջագայեալ քարոզէր դաւեաւորանն. եւ յետոյ հրով կատարեցաւ ի կապաշտոնէն ի հոկոսեմբեր Գ. — Եւ Թղ. 76ա. «... Անշարքարելին աստուած մարդացեալ շարարի յանձանալթ օ. եւ անշարքարելի մնա. վասն որոյ կանգնեցին բազին մի Ալթէնի եւ գրեցին ի վերայ թէ Անձանալթին Աստուծոյ է բազինս...»

* * *

Ի վերջոյ քանի մը խօսք ալ մեր հրատարակութեան մասին:

Բնագիր առած ենք Մատենադարանիս Թ. 748, Թղ. 101ա—106բ ձեռագիրը (A). եւ համեմատած Թ. 47, Թղ. 218բ—223ա (B): Առաջինը ծագած ընտիր օրինակէ մը, աւելի ամբողջութեամբ կը ներկայանայ, ինչպէս կ'երեւայ, քան երկրորդը: Անոր հետ միաբան են նաեւ Վնենտիկեան կրկին օրինակներն, որչափ ներքին է դատել Ագերեանին քաղաւաններէն (Ախակատար վարք. Է. 141—161 եւ Հայկազեան Բառգիրք). ուստի կարելի է ըսել թէ յեակնաս զոհացուցիչ է մեր ընծայած բնագիրն, թէեւ բաղձալն կը մնայ միշտ բաղդատութիւն մը Վնենտիկի եւ Էմփաժնի օրինակներու հետ:

Բնագիրը վերակազմելու ժամանակ աչքի առջեւ ունեցանք AB եւ այն կոչումներն զորոնք Ագերեան աւանդած է մեզի յիշեալ տեղեր: Տեղեւ տեղեւ նաեւ Վնենտիկեան ձեռագիրն աղաւաղ կ'երեւան: Ուր ձեռագիրք լոյս չէին տար, ջանացինք յանձնէ ուղղել. այսպիսի անղիք շատ քիչ են: Սը նշանակենք հոս միայն երեքը. § Ա, 12 AB «ունին քանի նման է», որ անիմաստ կը մնայ. ուղղեցինք «հարման է», = պատգամ է: Դարձեալ § Ը, 5 «զողնափողն (A) զուլնափողն», (B եւ ՀԲ). ունափող անիմաստ բարդութիւն մը կը թուի եւ որ ուրիշ տեղ չի պատահիր. ՀԲ կը մեկնէ «Ուլնափող = փող ուլան, կամ ուլն փողոյ. ողն. պարանոց», (Բ. 541 Գ.) մենք ուղղեցինք համաձայն § Գ, 6 ին՝ զուլն (կամ զողն) Սարգիսը? կողն? Սարգիսը եւ Սիւն ընթերցուածներու մասին խօսեցանք վերև*:

Հ. Ն. ԱՆԿԻՆՍ

* Բնագիրը կը հրատարակենք յաջորդ թուով:

Պ Ա Տ Յ Ա Կ Ա Ն

ՎՐԱԿԱՆ ԲՈՐԲԱՆՏՈՐԻՆԵՐՈՒ ՓՆՈՐՈՒՐ

(Ըրբան-թո-թիւն)

Ուստի այս պատմութեան՝ 773էն մինչեւ 785 (կամ 789) տարիներու շրջանին համար՝ քարթւալ երկու երիւթեալ միայն ծանօթ են, որոնք Յփրիս նաւորդ արարացիներու աւատաւորներն են: Ատեներոն հիւրապաղատա-երիւթաւի որդին՝ Ներսէս, եւ անոր եղբորորդին Ստեփանոս, որ Գուրգէն երիւթաւին որդին էր. իսկ Արշիլ իշխանը եւ ոչ իսկ կը յիշատակէ: Թէեւ վերջնոյս պատմութեան մէջ կըշտ սխալներ եւ ժամանադարկան հաւատութիւններ կը վիտանա եւ թէեւ հնագոյն պատմական եւ վկայարանական ատաղձի մը երեւան հասնուելէն յառաջ անհնարին է դանձոք լուծել, սակայն այսչափ գոնէ բացայայտ է թէ Արշիլ

վկայարանութեան պատմական պատկերախորհրդը կը կազմէ Մուսա ամիրայեանին ձեռքով վրաստանի իշխանին բազմաշարք նահապետութիւնը, զոր կ'աւանդէ Ղեւոնդ: Եթէ չենք ուզեր Արշիլը ուղղակի ներսէս երիւթաւին հետ նոյնացնել, որ թէեւ մէկալին նման Ափրազիթ ապականած է, սակայն իր նահապետութեան մասին որ եւ է բան ծանօթ չէ, այն ատեն, եթէ ուղիղ կը աւանտ, ժամանակագրութիւնը ինքնին այս անընթանելի երեւցող աւելոյնածին լուծումը կու տայ երբ կը պատմէ թէ, Արշիլ նախ եւ առաջ Եգրիսի մէջ մինչեւ Ըրբապան այսինքն իմերթ ամրացաւ եւ Յիւլէ — Գոլ եւ Գուլթաթի հաստատուեցաւ, որպէս զի յետոյ Վախեթ անցնի, ուր շատ մը ամրութիւններ հիմնեց: Եւ երբ Սարգիսնոսաց զօրավար Չիլուժ (յուզպան Բ. յապիմ) քարթլին աւերելէն ետքը կը պատրաստուէր Վախեթ մտնելու, զայն մարդաթափ ընելու համար, եւ թագաւորները եւ միջաւորները չէին կրնար իրեն դիմադրել, Արշիլ որո-